

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Филология факультеті
Қазақ әдебиеті кафедрасы

Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan
L. N. Gumilyov Eurasian National University
Faculty of philology
Department of Kazakh literature

**«ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ
ЖАҢА ПАРАДИГМАЛАРЫ»**

ҚР Мемлекеттік сыйлығының және ғылым саласындағы Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың иегері, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы ғылымына еңбегі сіңген қайраткер **ЗӘКИ АХМЕТОВТІҢ** 95 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

4-5 МАМЫР, 2023 ЖЫЛ

Астана, 2023

MATERIALS

**«NEW PARADIGMS OF LITERARY STUDIES AT
THE CROSSROADS OF THE HUMANITIES»**

International scientific and theoretical conference dedicated to the 95th anniversary of the winner of the state prize of the Republic of Kazakhstan and the Sh.Ualikhanov Prize in the field of science, academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, Honored Worker of science of the Republic of Kazakhstan **Zaki Akhmetov**

4-5 MAY, 2023

Astana, 2023

ӘОЖ821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Каз)

Г91

Жалпы редакциясын басқарған:
Басқарма төрағасы-ректор Е. Сыдықов

Редакция алқасы: Ж. Құрманғалиева, У. Жорақұлов (*Ташкент, Өзбекстан*), Н. Ыйсаева (*Бішкек, Қырғызстан*), Ғ. Нұрғалиева, А. Бейсенбай, Қ. Кемеңгер (*жауапты шығарушы*), Қ. Байтанасова, М. Оразбек, С. Сагидуллиева.

«Гуманитарлық ғылымдар тоғысындағы әдебиеттанудың жаңа парадигмалары»
Қазақстан Республикасы ғылымына еңбегі сіңген қайраткер, ҚР ҰҒА академигі Зәки Ахметовтің 95 жылдығына арналған Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. 4-5 мамыр 2023 жыл/ Жалпы редакциясын басқарған: Е. Сыдықов. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2023. – 310 б.

ISBN 978-601-337-843-5

Жинаққа 2023 жылы 4-5 мамырда Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Қазақ әдебиеті кафедрасы ұйымдастырған аса көрнекті әдебиеттанушы ғалым, ҰҒА академигі Зәки Ахметовтің (1928-2002) 95 жылдығына арналған «Гуманитарлық ғылымдар тоғысындағы әдебиеттанудың жаңа парадигмалары» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары енді. З. Ахметовтің ұлттық гуманитарлық ғылым тарихындағы орны мен ғалымдық тұлғасын зерделейтін мақалалар және бүгінгі әдебиеттану, фольклористика, тіл ғылымы мен оны оқыту әдістемесін қарастырған ғылыми зерттеулер топтастырылды.

Басылым ғылыми қызметкерлерге, білім алушыларға, оқу, білім, руханият саласының мамандарына, ұлт тарихына ынтызар көпшілік оқырманға арналған.

ISBN978-601-337-843-5

ӘОЖ821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Каз)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

- Қазақ тілінің, әдебиетінің көркемдік бояуына, тақырыптық идеялық, құрылымдық, жанрлық тұрғыдан дамуына ықпал етіп, кейінгі кезеңдерге үлгі болған қаламгер ретінде шоқтығы биік.

- Қазақ халқының болмысына, жаратылысына, танымына тән сөздерді өзінің діни шығармаларында да, ағартушылық өлеңдерінде де жалпы барлық шығармаларында шебер қолдана білген өз дәуірінің бірден бір білгірі деуге болады.

- Ұлттық өрнектерді қолдану барысында дерексіз ұғымды заттандырып, сөз мағынасын кеңейтіп әдебиетті тосын тіркестермен байтты.

Әдебиеттер тізімі:

1 Жүсіп Қ.П. Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. Қазақстан. – Павлодар. Павлодар университеті баспасы, 1999. – 384 б.

2 Көпеев М.Ж. Шығармалары. 4 том. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2004. – 535 б.

3 Көпеев М.Ж. Шығармалары. 1 том. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2003. – 436 б.

4 Баратова М.Н. Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің жанрлық-стильдік ерекшелігі. Оқу құрал. – Павлодар: «Brand Print», 2010. – 256 б.

5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

6 Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын жырауларының шығармалары. Үш томдық. /Жауапты шығарушы М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1984. – (Қазақ ССР Ғылым академиясы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты). Т 1. – 256 б.

ӘОЖ 82-1/29

Ғ.МҮСІРЕПОВТЫҢ «КЕЗДЕСПЕЙ КЕТКЕН БІР БЕЙНЕ» ШЫҒАРМАСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Бейсенбекова А.

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ әдебиеті
кафедрасының магистранты*

Астана қ., Қазақстан

*Ғылыми жетекші: филол.ғ.к., профессор Айтуғанова С.Ш.

E-mail: beisenbekova.aigerim@bk.ru

Аннотация. Произведения выдающегося казахского писателя Г. Мусрепова имеют большое культурно-историческое значение. Поэтому изучение жанровой специфики его произведений имеет решающее значение для более глубокого понимания казахской литературы и культуры. Статья посвящена определению жанровой специфики произведения Г. Мусрепова "Кездеспей кеткен бір бейне". В статье проанализированы основные особенности произведений Г. Мусрепова, сюжетно-композиционное построение "Кездеспей кеткен бір бейне", и его способ повествования.

Ключевые слова: жанр, сюжет, поэма, проза.

Abstract. The works of the outstanding Kazakh writer G. Musrepov have great cultural and historical significance. Therefore, the study of the genre specifics of his works is crucial for a deeper understanding of Kazakh literature and culture. The article is devoted to the definition of the genre specificity of G. Musrepov's work "Kezdespey ketken bir beine". The article analyzes the main features of G. Musrepov's works, the plot-compositional construction of "Kezdespey ketken bir beine" and its method of narration.

Keywords: genre, plot, the poem, prose

Ғабит Мүсірепов – қазақ ұлтының, жалпы халқымыздың, бұрынғы Кеңес Одағының және күллі әлемнің әдеби мұрасында өшпес із қалдырған жан-жақты жазушы.

"Өмірбаяндық әңгімеде" Мүсірепов-прозаик Мүсірепов-драматургке айналады. Жазушының көркем сөз туындылары үнемді, бірақ мағыналы және алуан түрлі. Жазушы кейіпкерлердің бейнелерін, олардың психологиясын, ойлары мен сезімдерін ақылмен, терең және нәзік түрде ашады. Мұхтар Әуезов жазғандай: "Мүсіреповтің тілі-мөлдір және таза, бейнелі және мәнерлі".

Ғ.Мүсіреповтің көптеген әңгімелері, романдары, шығармалары табиғаты бойынша гуманистік болып саналады. Оларды туған халқының күші, төзімділігі, адамгершілік қасиеттері туралы ой біріктіреді. Жазушы Ғабит Мұрсеповтың кітаптары Мұхтар Әуезов, Сәкен Сейфуллин, Сәбит Мұқановтың шығармаларымен қатар қазіргі қазақ әдебиетінің інжу-маржаны болып табылады.

Мақала аясында Ғ.Мүсіреповтың көптеген шығармаларының ішінен "Кездеспей кеткен бір бейне" туындысы таңдалды. Мақаланың мақсаты: туындының жанрлық ерекшелігін анықтау.

Осы мақсатты іске асыру үшін келесі міндеттерді шешу қажет:

–Ғ.Мүсіреповтың шығармаларының жанрларын сипаттау;

–"Кездеспей кеткен бір бейне" шығармасының жанрлық ерекшеліктерін анықтау;

–"Кездеспей кеткен бір бейне" туындысының сюжеттік-композициялық құрылысын, баяндау тәсілін талдау.

Ғ. Мүсіреповтің айрықша ерекшелігі оның дарындылығы емес, ал ойлауының әмбебаптығы, ұлттық және әлемдік мәдениет саласындағы білімі деп танылады. Ол қалдырған көркем мұра саны жағынан көп болмаса да, бірақ барлық әдеби жанрларды қамтиды.

Әдебиетші З.С. Кедринаның пікірінше, "Ғабит Мүсіреповтің шығармалары қазақ жазушылары арасында композициялық және стилистикалық жағынан жинақы болып келеді. Ғ. Мүсіреповтің ерекшелігі оның шығармаларының стилінде жатыр.

Мүсіреповтің ұлттық әдебиеттің қалыптасуына ықпал еткен әңгімелері мен пьесалары, романдары мен повестері өмірдің барлық салаларындағы айтулы оқиғаларды, қазақ қоғамындағы әлеуметтік өзгерістерді, қазақ халқының тұрмысындағы және психологиясындағы жаңа құбылыстарды бейнелеген. Ғ.Мүсірепов ұлттық драматургияның негізін қалаушылардың бірі.

Мүсіреповтің әдеби шығармашылығы жан-жақты. Бұл проза, өмірбаяндық және этнографиялық, драматургия, публицистика және т.б. Жазушының басты ерекшелігі-тарихи оқиғалардан арылып, үлкен тарихтың құйынына тап болған қарапайым адамның ұлттық өмірі мен психологиясының суретін жасау. Патриотизм мен соғыс тақырыптары проза түрінде жазылған.

Айта кететін жайт, Ғ.Мүсіреповке әдебиеттің шағын түрлері ұнады. Өзінің сүйікті жазушысы А.Горькийге еліктей отырып, ол "Бүркіт әні" әңгімесін жазған. Бірақ зерттеушілердің пікірінше, романдық баяндау түрі жазушыға өте жақын.

Жаңа қазақ әдебиетінің негізін қалаушылар барлық жанрларда жұмыс істеуге мәжбүр болды. "Әр түрлі жанрдағы жұмыс, - дейді Мүсірепов, - әдеби еңбекке жеңіл қарауды білдірмейді. Уақыт жазушылардан газетте жұмыс істеуді, мектептерге оқулықтар жасауды, халыққа оның үлкен істеріне көмектесуді талап етті. Сондықтан біз газеттерде жұмыс істедік, оқулықтар жаздық, біз әрқашан оқиғаларының алдыңғы қатарында болуға тырыстық".

Қазақтың әңгімелеу және дидактикалық прозасының дәстүрлерін жаңғыртатын философиялық ойлар "Өмір жорығы", "Қыран жыры"әңгімелерінде көрініс тапқан. Соғыс жылдарындағы қазақ ауылы туралы шығармалар ұлттық мәдениетте жаңа бет ашты. Мәселен, "Кездеспей кеткен бір бейне" хикаяты ауылдың нақты жағдайын сипаттаудың өзекті ақиқаты, халықтың рухы мен ерік-жігерінің бастауларын түсінуге ұмтылу.

Әдеби көздерді талдай отыра, "Кездеспей кеткен бір бейне" шығармасы бір әдебиеттерде хикаят деп жазылса, кей әдебиеттерде поэма, кей бірінде повесть түрінде

берілген. “Кездеспей кеткен бір бейне” шығармасы қара сөзбен жазылса да, автор оны поэма деп атаған. Ал негізінен поэма дегеніміз не?

Белгілі әдебиеттанушы ғалым Зәки Ахметов өзінің «Әдебиеттану терминдер сөздігі» атты еңбегінде поэмаға мынадай анықтама беріледі: «Поэма – (грек. poіema – туынды, шығарма деген мағынада) – оқиғаны өлеңмен баяндап айтатын, кейде жыр-толғау түрінде келетін көлемді шығарма [1. 274]. Сонымен қатар, әдебиеттанушы ғалым аталмыш шығарманы осы еңбегінде повесть жанрына мысал ретінде көрініс тапқан [1. 269].

Прозадағы поэма прозалық формадағы әдебиет жанры болып табылады және оған келесі сипаттамалар тән:

- сипатталған оқиғалардың қысқа мерзімділігі;
- іс - әрекеттердің үзіндісі;
- сюжеттің болуы.

Көбінесе романды классикалық мағынада прозадағы поэмаға жатқызуға болады. Шығарманың белгілі бір жанрға жататындығын автордың өзі анықтайды. Орыс әдебиетіндегі прозадағы әйгілі поэма: Н. Гогольдің "Мертвые души" шығармасы.

С.Ш.Айтуғанованың «Қазақ лирикалық прозасының даму арналары» мақаласында «Кездеспей кеткен бір бейне» туындысы нағыз лирикалық прозаның үлгісі болып табылатыны айтылған. Шығарманың кезінде поэма деп аталуы да осы сипатына қатысты айтылса керек. Жалпы, Ғ.Мүсіреповтің шығармаларындағы, соның ішінде «Кездеспей кеткен бір бейне» шығармасындағы лиризм өрнектері мүлде бөлек. Оның лирикалық кейіпкерлері, образдары көбіне астарлы, меңзеу түрінде болып келеді. Жазушы әрбір детальді ойната, құбылта қолдана отырып, оны символдық образ дәрежесіне дейін жеткізе біледі [2. 3].

«Кездеспей кеткен бір бейнеде» баяндау үшінші жақтан жүргізіледі. Яғни, баяндаушы шығармадағы баяндалатын жайлардан тыс тұрады. Бірақ оның өзіндік дүниетанымы, көзқарасы жоқ деп айтуға болмайды. "Ол" түріндегі баяндаушы әңгімелесуді объективті түрде жүргізеді, олардың арасында тек түсініктеме беруге болады. Мұндай әңгімелерде авторлық шегіністер үлкен рөл атқарады. Авторлық шегіністерде оның сезімі, әртүрлі мәселелерге деген көзқарасы ашылады.

«Кездеспей кеткен бір бейне» шығармасында мұндай баяндау Еркебұланды суреттегенде қолданылады. Яғни, автор кейіпкерді үшінші жақтан суреттей отыра, Еркебұланның басынан кешкен оқиғалары арқылы оның өзіне тән мінез-құлқын көрсетті және сол бір қиын-қыстау кезеңнің сырын ашты.

Шығармада романтикалық тақырыптың ашылуы бірден басталмайтынын көреміз. Алайда, поэтикалық толқу, өрнек байқалады. Автор өз жұмысында мәтіннің көркемдік кеңістігін қосымша дәлелдермен, кеңестермен кеңейтеді. Көркем мәтінді құру құрылымы ерекше болады. Көркем шығармада берілген ақпараттың тура және балама мағынасы көп қырлы. Осыған сәйкес, кейде кең, терең мағынасы бар ақпарат шағын мәтін арқылы берілсе де, кейде көлемді мәтін беретін ақпарат қысқартылуы мүмкін. Сонымен қатар, тәуелсіз стиль, жазушының шығармашылық болмысы ерекше мәнге ие. Бұған "жазушы-оқырман"көзқарасы қосымша мүмкіндіктер береді.

«Кездеспей кеткен бір бейне» шығармасында авторлық баяндау алма-кезек ауысып, бірде автор, бірде кейіпкерлер арқылы жүргізіліп, уақыт жағынан шапшаң өтпесе, бұл ұзақ туынды болар еді [3. 149].

«Кездеспей кеткен бір бейнедегі» бейне «тақырыпқа деген сыршыл қарым-қатынасы бар және оның барлық тереңдіктегі құпияларын өзінде сақтай» біледі делінеді. Бейненің түпнұсқадағы мағыналық қабаттарын қазақ тілін жете білетіндердің өздері де түсіне бермейді. Өмірлік және эстетикалық тәжірибе ретінде әртүрлі нұсқалар тууда. Суреткерді толықтай түсіну үшін детальдарға назар аудару қажет. Ғ.Мүсіреповтің поэмасы қабылдаудың ерекше құбылыс екендігін дәлелдейтін шығарманың бірі болып табылады. Кездеспей кеткен бір бейнеде образдың дамуының құпиялық қырлары да бар. Мысалы, «Ойы тағы да Аклима бейнесіне ауысты. Бұл бір өмір бойына жабысқан дерт сияқты. Қараңғы түнде бір-ақ рет жарқ еткен нұрлы жүз ақындық дерті болып алды».

«Кездеспей кеткен бір бейнеде» жалпы қазақ әдебиетіне тән классикалық үлгідегі сарын байқалады, осы сарын негізінде жалпы әдебиеттегі бейне пайда болды. Қазақ жазушысының повесінде сарын алдын ала ойланылып не А.С.Пушкиннің «сценарийінің» негізінде дамиды [4. 24].

«Кездеспей кеткен бір бейнедегі» тақырып болып шығарылған бейне оның жанрлық ерекшелігін көрсетеді. Осы жерде мына тұжырым орынды болып табылады: «тақырыптың қасиеті әдеби шығарманың жанрына байланысты, жанрдан тыс оны жақсы не жаман деп бағалауға болмайды». Шығарманың алғашқы жарияланған нұсқасында автор оны «қара сөзбен жазылған поэма» деп ескертеді.

Қазақ тіліндегі бұл шығарманың барлық нұсқаларында бұл ескертпелер сақталған, алайда орыс тілді нұсқасына негіз болып табылатын армян тіліндегі нұсқасында және өзге тілдердегі бұл шығарманың мәтіндерінде бұл ескертпелер сақталмаған. Мұнда мәселенің өзектілігі аудармашының не жариялаушының жауапкершілігінің төмендігінде емес. Орыс тіліндегі жарияланған шығарманың нұсқасы поэма ретінде қабылдана алмады.

Ғ.Мүсірепов мәтін негізінде кейіпкер мен әңгімелеушінің қабылдау қабілеттерін байланыстыра алғандығын байқаймыз. Мүсірепов мәтінінің талқылануы мен талдануы оның кейіпкері мен әңгімелеушісінің көзқарастарының сәйкес келуі болып табылады. Осындай көзқарастың психологиялық қыры тақырыпта бағдарландырылған.

Кейіпкерлердің әрекеттерінің белсенділігі жанрдың жағдайына байланысты. Әңгімеде кейіпкерге қалыпты емес жағдайлар ұшырасады. Іштей кейіпкерлер олардың бүкіл дерлік тағдырларын өзгертетін жағдайларға тап болады. Әңгімеде бұл, әдетте, бір мезетті, кенеттен пайда болған жағдай. Алайда Ғ.Мүсірепов әңгімелерінде кейіпкерлер әрекеттерінің белсенділігін анықтайтын тағы бір жағдай бар, ол кейіпкердің «жатсынуы». Ғ.Мүсірепов кейіпкері басынан кешкен оқиғалар нәтижесінен қоршаған ортадан емес, өз-өзінен жатсына бастайды.

Поэмада жүзеге асырылған мінездердің кейіпкерлер мен әңгімелеушінің дамуына байланысты Ғ.Мүсірепов оның ырғағын тамаша ұйымдастырады. Шығарманың соңында психологиялық көзқарастар мен ойлар ашық айтылады. Мұнда кейіпкерлердің ойлары не әңгімелеушінің жеке пікірі ғана кездеспейді, автор тарихи тұлға ретінде өз көзқарасын білдіреді.

Шығармашылық жайлы, тұлға туралы жазылған повесть тұлғалық қарым-қатынас негізінде құрылған. Шығармашылық табиғаты стилистиканың өзге ұстанымдарын, ырғақты қолдануға итермелейді. Ғ.Мүсірепов шығарманы шығармашылық жайлы поэма ретінде жазған [5. 94].

Ғабит Мүсірепов «Кездеспей кеткен бір бейне» кітабы үшін Абай атындағы республикалық сыйлықты иеленген еді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Ахметов З. Шаңбаев Т. Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 383 б.
- 2 Айтуғанова С.Ш. Қазақ лирикалық прозасының даму арналары. – 2016. 7-8 б.
- 3 Бабашов А.М. Баяндау тәсілінің автор бейнесі мен авторлық ұстанымға қатысы // Актуальные проблемы современности. – 2019. – №. 4. – С. 149-154.
- 4 Байтанасова Қ. Мәтін теориясының кейбір мәселелері. – 2019. – 24-31 б.
- 5 Әшімханова С. Ғабит Мүсірепов прозасының аудармалары: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 94-106 б.